

ИСТОРИЯ

Անկախության հռչակումը Կիլիկիայում (1920 թ.)

Մարգարյան Սուրեն Թ.

պ. գ. դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ,
Նոր պատմության բաժնի առաջատար գիտաշխատող (Երևան, ՀՀ)
sargsyansuren@yandex.ru

ՀՏԳ՝ 341:35:930; EDN: YQYRDK

Հիմնաբառեր՝ Կիլիկիա, անկախություն, ինքնավարություն, քաղաքականություն, ինքնապաշտպանություն, պարտություն, ֆրանսիական զինվորական իշխանություն, Հայկական հարց, Հայակիլիկիա, պետականություն

Declaration of Independence in Cilicia (1920)

Sargsyan Suren T.

Doctor of Sciences in History, professor.
Leading Researcher at the NAS RA Institute of History (Yerevan, RA)
sargsyansuren@yandex.ru

Abstract. Over the centuries, the Armenian people have sometimes lost the most important component of the Armenian question of statehood, but have never sought to restore it. 1920. there was an opportunity to solve it by declaring independence. Three such experiments are known:

1. Amanos undeclared, but actually existed for four months;
2. 1920. The autonomy of Mesopotamia Jihun and Sihun, proclaimed on August 2;
3. 1920. Independence of Cilicia on August 4.

However, all three lived a very short life, because France, which adopted a pro-Turkish policy, dispersed them by force of arms and disappointed the local Armenians.

These turning realities in Armenian history were the result of a single expression of the will of the Armenians of Cilicia they had great historical and historical significance, becoming a kind of experience and instructive school for the Armenian people constantly fighting for the Armenian statehood.

Key words: Cilicia, independence, autonomy, politics, self-defense, defeat, french military power, Armenian question, armenian Cilicia, statehood

Провозглашение независимости в Киликии (1920 г.)

Саргсян Сурен Т.

д. и. н., профессор, ведущий научный сотрудник Института истории НАН РА (Ереван, РА)
sargsyansuren@yandex.ru

Аннотация. На протяжении веков армянский народ иногда терял важнейшую составляющую Армянского вопроса – государственность, но никогда – стремление его восстановить. Проблема армянской Киликии является составной частью Армянского вопроса. Так, в 1920 г. появилась возможность решить ее, провозгласив независимость. Известны три такие попытки:

1. Аманосская необъявленная, но фактически существовавшая четыре месяца автономия;
2. автономия Месопотамии Джихун и Сихун, провозглашенная 2 августа 1920 г.;
3. независимость Киликии, провозглашенная 4 августа 1920 г.

При этом все три действовали под эгидой Франции. Однако все три прожили очень короткую жизнь, поскольку принявшая протурецкую политику Франция силой оружия расформировала их, не только разочаровав местное армянство, но и подставив его под новые геноцидальные удары Турции.

Эти поворотные реалии в армянской истории стали результатом единого волеизъявления армян Киликии. Они имели большое историческое значение, став своеобразным опытом и поучительной школой для постоянно борющегося за государственность армянского народа.

Ключевые слова: Киликия, независимость, автономия, политика, самооборона, поражение, французская военная власть, Армянский вопрос, армянская Киликия, государственность

Նախաբան

Պատմական անբարենպաստ իրադարձությունների բերումով Հայ ժողովուրդը հազարամյակների ընթացքում երբեմն կորցրել է պետականությունը, սակայն իր հոգում միշտ վառ է պահել այն վերականգնելու ձգտումը: Եվ

անգամ ամենափոքր հնարավորությունն օգտագործել է իր ազգային այդ նվիրական բաղձանքն իրականացնելու համար: XX դարի երկրորդ տասնամյակում Կիլիկիայում ևս այդպիսի հնարավորություն առաջացավ և անկախություն հռչակվեց: Սակայն Ֆրանսիան, ելնելով իր

տնտեսական և հատկապես քաղաքական շահերից, անտեսելով իր տված խոստումները՝ համաձայնության գալով քեմալականների հետ՝ որպես զին՝ զոհաբերեց և՛ Կիլիկիան, և՛ կիլիկիահայությանը:

1914-1923 թթ. ողբերգական ու հուսալեցուն իրադարձությունների շրջանում Հայակիլիկիայում անկախության հռչակման հիմնախնդրի շատ կողմեր ցայսօր պարզաբանման կարիք ունեն: Կիլիկիահայության ազատ ապրելու հնարավորության, այսինքն՝ անկախության (կամ ինքնավարության) հարցը Հայկական հարցի և հայ ազգային-ազատագրական պայքարի բաղկացուցիչ մասն է¹: Միանգամայն էլ բնական էր, որ հայ ազատագրական շարժման ռաիվիրանները չանտեսեցին Կիլիկիան, որտեղ դարեր շարունակ գոյատևել, ստեղծագործել և երեքդարյա հերոսական պետական պատմական հետազիծ էր թողել հայ ժողովրդի մի սովոր հատվածը:

XX դարի սկզբին Կիլիկիայում հայության վիճակն այնքան էլ բարվոք չէր. «*հայերու թիւը 100-130 հազար, ցիրուցան, հիւսուած օտար տարրերու հետ: Իսկ զուտ հայաբնակ Ուկնիս, Ատանա, Հանրն, Մարաշ, Չեյթուն, Զորք Մարգուան, Քեսապ իւրաքանչեւ հեռու էին...*» [27]: Այս վիճակն անշուշտ խոչընդոտում էր ազատագրական պայքարին: Մյուս կողմից էլ տեղի հայերի մեծամասնության թրքախոս լինելն ու կրոնական տարանջատումները (առաքելական, կաթոլիկ և այլն) ջլատում էին կիլիկիահայության ուժերը: Բացառությամբ հայաշունչ Չեյթունի, Զորք Մարգվանի ու Քեսապի, թույլ էր նաև ազգային գիտակցությունը:

1908 թ. Երիտթուրքերի հեղաշրջումը և սահմանադրության հռչակումը էական փոփոխություններ չմտցրեցին արևմտահայերի դրության մեջ, սակայն աշխուժություն առաջացրեցին ազգային-քաղաքական կյանքում: Կիլիկիայի հայերը ևս կարողացան առաջադիմել տնտեսական, մշակութային ու հասարակական ասպարեզներում և իրենց ձեռքում կենտրոնացրին երկրամասի առևտուրն ու արդյունաբերությունը: Դա որոշ հույսեր առաջացրեց կիլիկիահայության շրջանում: Սակայն սահմանադրական կարգերից դժգոհ թուրքական հետադիմական ուժերը հայերին ամբաստանեցին որպես «հուրիեթ» (սահմանադրական կարգերի հաստատմանը նպաստող) բերողներ, իբրև իշխանությունը թուրքերից իլելու և «հայկական թագավորությունը» վերականգնելու նպատակ ունեցողներ՝ 1909 թ. ապրիլի 1-4 և 12-14-ին կազմակերպեցին Ադանայի և Հալեպի վիլայեթների հայ բնակչության զանգվածային կոտո-

րածը, որին զոհ գնացին շուրջ 30 հազար հայեր: Դեռթեղը /Զորք Մարգվան/, Հանքը, Միսը, Չեյթունը, Շեյխ-Մուրադը, Ֆընտընագը և մի շարք այլ բնակավայրեր հերոսական ինքնապաշտպանությամբ կասեցրին թուրքերի հարձակումները: Այդ իրադարձությունները եկան ապացուցելու, որ սահմանադրության խոստումներն ընդամենը սին պատրանքներ էին և հայերը հույսը միայն իրենց վրա պետք է դնեին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը հայության շրջանում թուրքական բռնապետությունից վերջնականապես ազատագրվելու հույսի, բայց նաև նոր կոտորածների վտանգի երկակի զգացումներ էր արթնացնում: Հայ գործիչները, օգտվելով միջազգային նոր իրավիճակից, ձգտում էին Անտանտի երկրների աջակցությամբ ու հովանավորությամբ Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի համար ինքնավարություն ձեռք բերել: Սակայն օգտվելով պատերազմի ստեղծած հնարավորությունից, թուրքական իշխանությունները որոշեցին ցեղասպանության միջոցով «լուծել» Հայկական հարցը: Վրա հասած եղեռնը չշրջանցեց նաև կիլիկիահայությանը: Նրանցից շատերին թուրքերը ֆիզիկապես ոչնչացրին, իսկ հրաշքով կենդանի մնացածներին հայրենագրվելով քշվեցին սիրիական անապատներ:

Պատերազմն ավարտվեց Անտանտի երկրների հաղթանակով և Կիլիկիան զինագրավված ֆրանսիական ուժերի ղեկավար գնդապետ Է. Բրեմոնը² ժամանելով Կիլիկիա հայտարարեց, որ հայերը պետք է «տեղ դառնան իրենց երկրին: Մենք պիտի առաջնորդենք զիրենք, մինչև որ անոնք աճին և սկսին ինքզինքնին կառավարելու գործին հաջողի» [11, էջ 210] և «... *պետք է պիտի նպատրաստվեք վարչազետ մարդիկ երկրին վարչութիւնը ձեռք անելու համար*» [33]: Կիլիկիահայերը, հավատարմորդ այդ խոստումներին, 1919 թ. սկսեցին վերադառնալ և վերականգնել հայրենի օջախները:

1920 թ. Կիլիկիայում արդեն ավելի քան 150 հազար հայ էր ապրում: Սակայն ֆրանսիական վարչությունը, որ անթաքույց սիրաշահելով թուրքերին գեներալ Ժան Տյուֆֆոյի բերանով հայտարարում էր, որ «Մենք, ֆրանսացիներս, Կիլիկիան գրաւելու չեկանք: Մենք, ֆրանսացիքս, էինք դաշնակիցներու ձեռքէն Պօլիսը առնողը և թուրքերուն յանձնողը» [2, ֆ. 430, ց. 1, գ. 826, թթ. 1-5], որևէ գործուն միջոց չձեռնարկեց հայերի անվտագությունն ապահովելու համար: Ավելին, Օսմանյան կայսրության մասնատմանը ձեռնամուխ եղած Անգլիային հակառակ, Ֆրանսիան ձգտում էր

¹ Մարգվան Ս., Հայակիլիկիայի ինքնավարության հիմնախնդիրը Հայկական հարցի բաղկացուցիչ մաս, հոդվածը հանձնված է տպագրության:

² Գնդապետ Էդուարդ Բրեմոն (1868, Փարիզ - 1948, Փարիզ): 1919 թ. հունվարի 1-ից 1920 թ. սեպտեմբեր եղել է Կիլիկիայի ֆրանսիական վարչական վերահսկողության ղեկավարը:

պահպանել նրա ինքնուրույնությունը և դրանով փաստորեն մեծ վնաս հասցրեց Հայկական հարցի լուծմանը: Պատճառը ֆրանսիական կապիտալի շահագրգռվածությունն էր և գերիշխող դիրքը թուրքական տնտեսությունում: Օսմանյան պարտքի 60,31 տոկոսը բաժին էր ընկնում Ֆրանսիային (Անգլիային՝ 14,9 էր, Գերմանիային՝ 14,19) [30, էջ 402]: Ֆրանսիան առավելություն ուներ նաև ներդրած կապիտալներով: Դրանք կազմում էին 50,58 տոկոսը (Անգլիային՝ 14,36, Գերմանիային՝ 35,06) [34]: Ինչպես նշել է Բեռլինում թուրքական դեսպան Մուխթար փաշան, «*Ֆրանսիայի քաղաքականությունը Թուրքիայի նկատմամբ պայմանավորված էր հատկապես նրա դրամատերերի բուռն ցանկություններով*» [29]:

Դարերի ընթացքում դժվարին փորձությունների բովով անցած հայ ժողովուրդը, միշտ սպասել է բարենպաստ առիթների: 1920 թ. Կիլիկիայում այդ երազանքն իրականացնելու հնարավորություն առաջացավ: Կիլիկյան անկախության հռչակման այդ իրադարձությունները համեմատաբար քիչ են ուսումնասիրված: Այդ պատճառով էլ հետազոտողները երբեմն տարակարծություններ և ոչ միանման տեսակետներ են հնչեցրել հիմնախնդրի վերաբերյալ: Բարեբախտաբար Կիլիկիայում անկախության հռչակման իրողությունների մասին Հայաստանի Ազգային արխիվում [1; 2], Ե. Չարենցի անվան Գրականության և Արվեստի թանգարանում³, Ֆրանսիայի [18] ու Մեծ Բրիտանիայի դիվանագիտական արխիվներում զգալի թվով նյութեր են պահպանվել: Դրանք կան տպագիր սկզբնաղբյուրներում [3; 5; 6; 7], ինչպես նաև՝ ժամանակակիցների հուշերում: Վերջինների մեջ շահեկանորեն առանձնանում են հատկապես Միհրան Տամատյանի հուշերը [14, էջ 7]: Մասնավորապես՝ հուշագրության վերջին էջերում տեղ գտած հեղինակի ներկայացրած լուսաբանությունները Կիլիկիայի անկախության հռչակման արժևորման վերաբերյալ: Կարևոր են նաև մամուլում⁴ սփռված հրապարակումները, հարցի հետ այս կամ այն կերպ առնչված գործիչների նամակները և այլն: Վերջին տարիներին ուսումնասիրողները երբեմն անդրադարձել են հիմնահարցին [10; 12; 16; 19; 20; 21; 28; 31; 37; 40; 41; 42]:

Ի դեպ, անկախության հռչակման փաստերը տարբեր կերպ են մեկնաբանվել ինչպես ժամանակի շատ գործիչների այնպես էլ՝ նրանց

գաղափարական համախոհների կողմից: Հատկապես տարակարծություն կար Ազգային պատվիրակության ու դրա շուրջ համախմբված գործիչների և Հայաստանի Հանրապետության հիմնադիրների ու արտաքին քաղաքականությունը տնօրինող մի շարք նշանավոր այրերի (Ավետիս Ահարոնյան, Ալեքսանդր Խատիսյան և այլք) միջև: Վերջիններս կիլիկյան հարցի շուրջ առաջ են քաշել տեսություններ, որոնք հիմնախնդրի վերաբերյալ անհասկացողության առիթ են դարձել: Նրանց կարծիքով, կիլիկիական գործիչները արհեստականորեն են ստեղծել ու ասպարեզ նետել «Կիլիկյան» հարցը և դրանով զուր տեղն զբաղեցրել դիվանագիտությանը, մամուլին և Կիլիկիայի տեղական մարմիններին: Այդ վտանգավոր տեսակետով նրանք նաև Կիլիկիայի անկախությունը հռչակած դերակատարների վրա ահռելի պատասխանատվության բեռ են դրել, լվացել են իրենց ձեռքերն ու հայտարարել, թե «*Կիլիկիան մի հեռավոր երկրամաս է*», որը քիչ էր շահագրգռում հայությանը, հետևապես նա պետք է համախմբվի այնտեղ, «*ուր ներկայիս հայկական եռագույնը կը ծածանի*», այսինքն՝ Հայաստանի Հանրապետությունում: Նրանք նաև եզրակացնում էին, որ կիլիկյան հարցը ապագայի խնդիր է և չի կարելի «*կեղծորեն երեսի վրայ ձգել և ծայրերով զբաղիլ*» [8, էջ 179] ու վտանգել Հայաստանի Հանրապետության գոյությունը: Քննադատելով հատկապես Մ. Տամատյանի վարչապետությամբ 1920 օգոստոսի 4-ին անկախության հռչակումը՝ որոշ ուսումնասիրողներ հայտնել են նաև այն թյուր տեսակետը, որ մի խումբ արևմտահայ գործիչներ՝ դժգոհ լինելով Հայաստանի Հանրապետության հռչակումից և դրան դեմ, ոչ ավել ոչ պակաս, ատելությամբ լցված՝ «*կը ջանան Կիլիկիոյ մէջ իրենց երևակայած պատկերին համապատասխան երկրորդ Հայաստան մը ստեղծել՝ մահացու մրցակից մը սլծմու Հայկ. Հանրապետության*» [8, էջ 184]: Սա չափազանցված և անհիմն կարծիք է:

1920 թ. Կիլիկիայում անկախության հռչակման հիմնախնդրին անդրադարձած ուսումնասիրողներն հիմնականում խոսել են Մ. Տամատյանի վարչապետությամբ 1920 թ. օգոստոսի 4-ին անկախության հռչակման հանրահայտ փաստի մասին, աչքաթող անելով, որ նախքան դա, դաշնակցականներն ու հնչակյաններն իրենց գրաված տարածքներում արդեն իսկ ինքնավարություն էին հռչակել [41]: Պատճառն այն էր, որ հայ ազգային կուսակցությունները շարունակելով հավատալ, թե ֆրանսիացիների օգնությամբ հնարավոր կլինի Կիլիկիայի անջատումը կործանվող Օսմանյան կայսրությունից և նրա հովանավորության ներքո առնվազն ինքնավարություն հաստատել, շտապում էին օր առաջ տեղ դառնալ ստեղծվելիք իշխանությանը և

³ ԳԱԹ, Արշակ Չօպանեանի, Վահան Թեքեանի և այլ ֆոնդեր:

⁴ Այդպիսիք շատ են հրապարակվել հատկապես Եգիպտոսում լույս տեսնող «Արեւ» թերթում [32]: Այդպիսի նյութեր կան նաև «Ազգ», «Ազդակ», «Արարատ», «Չարեօնք», «Հայրենիք», «Նոր օր», «Պայքար», «Վէմ» և այլ պարբերականներում:

ազգային փրկչի դափնիներին: Այնպես որ, 1920 թ. օգոստոսի 4-ի «անկախության» հռչակման պաշտոնական ակտն այդ ուղղությամբ առաջին քայլը չէր: Սակայն այն տարբերությամբ, որ իր քաղաքական նշանակությամբ այդ ակտը պատմական կարևոր իրադարձություն եղավ, մինչդեռ մյուսները մնացին «գրոյց»ի կամ կիսակատար փորձի սահմաններում:

Հայակիլիկիայի վիճակը նախքան Անկախության հռչակման իրողությունները

Ֆրանսիացիների կողմից զինազրավվելուց հետո Կիլիկիայում չափազանց բարդ քաղաքական իրավիճակ էր ստեղծվել. «Տարագրեալներ կը հասնին հոս շարան-շարան ամեն օր՝ չափազանց սրտակեղեք վիճակի մէջ: Չորս տարուան տառապանքը զանոնք կմահիւքի վերածած է: Անոնց կործրքը անկարող վեր պահելու համար մեռելացած մարմինը» [2, գ. 811, թթ. 6-7]: Երկրամասում նաև անցանկալի իրավիճակ էր, որի անմիջական հետևանքն էր «զինուորներու յուսալքումն ու թուլացումը և ժողովուրդին դժգոհությունը» [2, գ. 811, թթ. 12]:

Ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարը կիլիկիայի տեղական բոլոր կառույցներին կոչ էր անում սատարել և ամեն ինչով օգնել հայությանը: Դիմելով այդ շրջանում տեղի հոգևոր առաջնորդներից Գևորգ ծայրագույն վարդապետ Արսլանյանին կոչ էր անում «ազգակիցներու թշուառ վիճակը մեղմելու համար» անել հնարաւոր ամեն ինչ [2, գ. 676, թ. 8] և թուրքերի հետ բախումներ թույլ չտալու համար. «առևտրական յարաբերություններ մշակել թուրքերու հետ՝ ապահովելով իրենց շահերը, հեռու մնալ անտեղի ցոյցերէ. արգիլել օղիի, գինիի գործածություն և ունէ անպատեհ ընթացքի տեղի չտալու համար պղազգիներու հետ քաղաքական խնդրոց շուրջ չվիճիլ» [1, գ. 546, թթ. 101-103]:

Կացության ականատես և Կիլիկիայի ապագայով մտախոգ գործիչները՝ այլ ելք չտեսնելով՝ անհրաժեշտ էին համարում Կիլիկիան Հայաստանի Հանրապետության մաս դարձնել և այդ հարցով բազմիցս դիմում էին Պ. Նուբարին: Միաժամանակ զգուշացնելով, որ «պէտք չէ մոռնալ, թէ Կիլիկիան ինչ դեր ունի կատարելիք նորակազմ Հայաստանի համար: Եթէ մեր նպատակն է վերստեղծել Հայաստանը, պէտք չէ մոռնալ, թէ ամենահին Հայաստանը ստեղծուած է Սեբաստիոյ և Կիլիկիոյ հողերու վրա» [2, գ. 807, թթ. 16-17]:

Բնականաբար կարևոր էր նաև, թե ինչպիսին էր կիլիկիահայերի տեսակետը ապագայի վերաբերյալ: Պարզաբանելով խնդիրը, Ազգային պատվիրակության լիազոր ներկայացուցիչ Մ. Տամատյանը Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք Զավեն արքեպիսկոպոս Տեր Եղիայանին գրած նամակում շեշտում էր. «Հայաստանի կցում

- հակառակ պարագային՝ բացարձակ ճանաչումը Կիլիկիոյ հայկական հայրենիքի հանգամանքին և ըստ այնմ էականապէս հայկական հիմունքներու վրայ հաստատուած տեղական ինքնավար կառավարություն մը հոգատար պետության հովանիին տակ, ժամանակաւոր հանգամանքով, մինչև Հայաստանի հետ ապագայ միացումը» [2, գ. 295, թ. 3]: Այնուհետև Մ. Տամատյանն աւելացնում է, որ ֆրանսիական իշխանությունների հետ «համաձայնած ենք առանց աղմուկի, առանց թմբկահարության աշխատիլ իրականացնելու մերն, վերոգրեալ ընդունուած պահանջները, որպէս զի թուրքերը աւելի չգրգռուին» [2, գ. 295, թ. 3]:

Զնայած հայերի կողմից ձեռնարկված զգուշավոր քայլերին՝ թուրքերը շարունակում էին հարձակումները հայերի վրա ու անխնա կոտորում նրանց: «Կիլիկիայում տիրում է սարսափի թագաւորությունը: Հայերի ջարդը շարունակում է», - ազդարարվում էր հայկական տեղեկատվության և մամուլի գրասենյակի 1920 Փետրուարի 13-ին տարածած հաղորդագրության մեջ [1, գ. 546, թթ. 8ա-8բ]: Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին ուղղված⁵ նոյնաբովանդակ մեկ այլ գրության մեջ էլ Մարաշի հայության կոտորածի և անհապաղ միջոցներ ձեռք առնելու անհրաժեշտության մասին ահազանգում էր նաև Տամատյանը. «Մարաշ, իր ամբողջ շրջանով, ոչ ևս է: 35-40.000 հատվեամբ օժտուած Հայկական Կիլիկեան շրջանէ մը մէկ քանի հազար իշխաններ միայն, այսօր կիսամեռ կը թափառին ձյուններու մէջ, հազարաւորներու թաղումը իրենց աչքով տեսնելով վերջ, նոյն վտանգին ենթակայ» [2, գ. 295, թթ. 4-7]: Իսկ այնուհետև եզրակացնում, թե ֆրանսիական թողտվությունն էր, որ «տասնեակ հազարաւոր անմեղ ու ֆրանսասէր հայերու կորուստին և կիլիկեան կործանումին պատճառ դարձաւ...» [2, գ. 295, թթ. 4-7]:

Միևրան Տամատյանը պահանջատիրոջ կեցվածքով դիմում էր նաև ֆրանսիական զինվորականներին, ահազանգում խիստ վտանգավոր կացության մասին: Գնդապետ Պրեմոնին հասցեագրած նամակում գրում էր. «Դրությունը ամենուրեք նոյնը լինելով, Մարաշի աղէտից յետոյ, ես իրաւունք ունեմ Ձեզ ասելու, որ կա՛մ դուք մեզ բացայայտօրէն ապահովություն կը խոստանաք և Կիլիկիոյ բնակչությանը կը պաշտպանէք, կա՛մ պարտական էք մեզ ի վիճակի ընել մենք մեզ պաշտպանելու. մեզ տալով գէնք: Ամէն յապաղում կարող է հազարաւոր մարդկանց

⁵ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին ուղղված բոլոր նամակների հիմնական հասցեատերը Ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուպարն էր: Բանի որ արտասահմանյան երկրներ հասցեագրված բոլոր նամակները թուրքական հատուկ ծառայությունները բացում-ընթերցում էին, ուստի ապահովության համար դրանք սկզբում ուղարկվում էին պատրիարքին, իսկ վերջինս էլ իր հերթին՝ Նուպարին:

կորուստի պատճառ դառնալ» [1, գ. 546, թթ. 17-19, թարգմանություն Ֆրանսերենից, մեքենագիր]:

Վերլուծելով ստեղծված ծանր կացությունը Մուշեղ արքեպիսկոպոս Մերոբյանին⁶ գրած մի նամակում էլ Տամատյանը ցավով արձանագրում է այն տխուր իրողությունը, որ եվրոպական մեծ տերություններն իրենց երկդիմի քաղաքականությամբ այս անգամ էլ մեծ վտանգի էին ենթարկում կիլիկիահայության գոյությունը. «Աստված չեն ուզեր վերջնականապես գէշ մարդ ըլլալ թուրքերուն և առհասարակ իսլամ մներուն հետ, տակաւին չաթախեցան թրքական քաղաքականության երազներէն և հայերու նախնիներուն և մոխրակոյտներուն վրայէն տակաւին կը փորձէին թուրքերը, իսլամ տարրերը սիրաշահի» [2, գ. 295, թթ. 8-9]: Այնուհետև գործիչը պարզաբանում էր, որ պատմությունը կրկնվելու հատկություն ունի և խելացի, ուժեղ ու համախմբված ժողովուրդները՝ դասեր քաղելով այդ նույն պատմությունից՝ կրկնությունները վերաձևում են իրենց օգտին: Մեկ այլ գրությունով էլ մտավախություն հայտնում, որ «Դամոկրեսան սուրբ միշտ կախումս է Կիլիկիոյ հայության գլխին վրայ» [2, գ. 295, թ. 22]:

Կիլիկիահայության ճակատագրով մտահոգ հայ գործիչները դիմումներ էին հղում միջազգային տարբեր կառույցներին, կոչ անում թույլ չտալ ցեղասպանված հայ ժողովրդի Կիլիկիայում ապաստանած բեկորներին ևս բնաջնջել [3, էջ 14]: Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքի, Պ. Նուպարի և Ավ. Ահարոնյանի Փարիզի խաղաղության խորհրդաժողովի նախագահին ուղղված դիմումում ասվում էր, որ Մարաշում ապաստանած 40,000 հայերից «գոհունք են 20 հազարը, իսկ բնակչության մի մասն էլ բանտարկումս է» [1, գ. 546, թ. 21]: Կիլիկիայի մյուս քաղաքները ևս լուրջ սպառնալիքի տակ են, ասհազանգում էին դիմումի հեղինակները. «Կիլիկիայում 200,000 հայեր կան: Անմիջական զինուորական օգնության անհրաժեշտություն կայ և

յանուն մարդկային խղճի, ձեռք առնել ազդու միջոցներ ընդհանուր ջարդը կանգնեցնելու և վերականգնելու անվտանգ դրությունը» [1, գ. 546, թ. 21]:

Ազգային պատվիրակության ղեկավարին նույնաբովանդակ գրություններ էր հղում նաև Տամատյանը: Անդրադառնալով Մարաշի կոտորածներին նա գրում էր. «1919 չոկտ. 10ին քաղքին հայ բնակչության թիվը շրջակայքովը միասին՝ 29,600 հոգի է: Իսկ ողջ մնացողներու թիվը կասկածելի կը մնայ: Մուստաֆա Բեմալի թերթը, Հաբէմիլէթը Միլլիէ, 1500 ցոյց կու տայ Մարաշի այժմեան հայ բնակչությունը...այնպէս կը կարծուի, թէ Մարաշի և շրջակայքի ջարդի զոհերուն թյուր 16,000էն 24,000ի մէջ կը դիտուի» [2, գ. 295, թթ. 17-18]:

Կիլիկիայում բնակվող հայերի ճակատագրով մտահոգ էին նաև հայ քաղաքական կուսակցությունները, որոնք նշում էին, որ Կիլիկիահայերի վիճակն օրէցօր անտանելի էր դառնում: Թուրքերը մեծ վնասներ էին հասցնում հայերին: Դրությունն ավելի սպառնալից էր դառնում, «որովհետև ֆրանսական զօրքերը խուսափում էին ամեն տեսակ յարձակումից», քրիստոնեաներն էլ ստիպումս հաւաքումս էին այն կառոյցներում, որոնք պաշտպանում էին հայերը [1, գ. 546, թթ. 52]:

Կարճ ասած՝ Կիլիկիայում վիճակն օրհասական էր դառնում. հայության գոյության և ազգային կյանքի պատվարներից Կիլիկիան «Հայկական Հանրապետության սահմաններէն դուրս ապրող լիահոծ հայության միակ կեդրոնը կը մնար» [2, գ. 817, թթ. 19-39]: Եվ եթե հայերի անտարբերության կամ «նյութապաշտ և օգտածարաւ դիւանագիտութեան մը կամատր կուրացումներուն և դիտումնատր քաղաքականության հետուսնեքով բնաջնջումի դատապարտուի Կիլիկիոյ հայությունն ալ, այն ստեն իրապէս յաղթանակած պիտի ըլլայ գերմանական սիպէմով և թրքական միջոցներով ձեռնարկուած և հայ ազգին վրայ ի գործ դրուած մահափորձը» [2, գ. 817, թթ. 19-39]:

Այսինքն՝ ի սկզբանե սխալ էր Անտանտի կողմից օսմանյան տիրույթները երեք գոտիների բաժանելը⁷: Իսկ ավելի վտանգավոր էր այն, որ

⁶ Մուշեղ Մերոբեան (1869 - 1951, Նիկոսիա), հասարակական և եկեղեցական գործիչ, պատմաբան: ՌԱԿ կուսակցության հիմնադիրներից: Եղել է Արաբկիրի և Աղանայի հոգևոր առաջնորդ: 1910 թվականից ապրել է ԱՄՆ-ում, Բոստոնում հիմնել է թեմ և ընտրվել հովիվ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ստեղծել է միջկուսակցական մարմին, կազմակերպել հայկական կամավորական շարժման համար միջոցներ հանգանակելու գործը: Պատերազմից հետո աշխատել է Կիլիկիայում և Կիպրոսում: Հրաժարվելով հոգևոր կոչումից (արքեպիսկոպոս)՝ զբաղվել է մանկավարժական, գիտական և հրապարակախոսական գործունեությամբ: Գրել է պատմագիտական աշխատություններ հայ ազգային ազատագրական շարժման և Հայկական հարցի պատմության վերաբերյալ: Հեղինակ է «Դիտումներ և դատումներ» [22], «Իրականության յոսիսն տակ» [23], «Հայկական հարցը և անոր փուլերը» [24], «Մեր պայքարը հայ ազատագրության ուղիով» [25], «Հայաստանի անկախության առթիւ» [26] և այլ աշխատությունների:

⁷ Օսմանյան կայսրության տիրույթների բաժանման մասին Սայքս-Պիկոյի գաղտնի համաձայնագիրը (նախագիծը պատրաստել էին անգլիացի Մարկ Սայքսն ու ֆրանսիացի ժորժ Պիկոն) կնքվել է 1916-ին՝ Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի միջև: Երբ 1916-ի փետրվարին ռուսական բանակը գրավեց Էրզրումն ու Բիթլիսը և մոտեցավ Միջագետքի մատույցներին, դաշնակիցները շտապեցին իրենց կայացրած համաձայնության մասին տեղյակ պահել Ռուսաստանին: Եռակողմ քննարկումներից հետո, 1916-ի մարտի 9-ին, դաշնակիցները ստացան Ռուսաստանի համաձայնությունը՝ հավաստելով ռուսների իրավունքները Կ. Պոլսի, նեղուցների և Արևմտահայաստանի Էրզրումի, Տրապիզոնի, Բիթլիսի, Վանի նկատմամբ (Գեղին գոտի): Կիլիկիան, Փոքր Հայքն ու արաբական տարածքները ենթակա էին անգլո (Կարմիր գոտի)-ֆրանսիական

մեծ հողաբաժնի հովանավոր Ֆրանսիան էլ աստիճանաբար թեքվում էր դեպի թուրքական կողմը: Այսպես, «Այնթապի և Մարաշի մէջ վար առնուած թրքական դրօշակը նոյն պահուն նորէն զետեղուեցաւ Ֆրանսականին տեղ, թուրք կառավարության ձեռքով» [2, գ. 817, թ. 19]: Գրավալ տարածքների հյուսիսային գոտում «Մուսթաֆա Քեմալի մարդիկը ժողովուրդը թունաւորած էին» [2, գ. 817, թ. 20] և կառավարիչ նշանակուեց «Բաի /իտան-Ս.Ս./ Անտրէ, որ իր շէշտուած թրքամոլութեամբ քաջալերողն եղած էր Հոկտ. 16ին ամանտեսան չեթէներու կառաւած ջարդերուն» [2, գ. 817, թ. 20]: Տամատյանն ու Ադանայի Հայ Ազգային Միությունը մի քանի անգամ շեշտել էին Կիլիկիայում ֆրանսիական սխալ քաղաքականության հետևաքննների մասին և «կարգ մը տրբագրություններ էին թելադրած երկրին անդորրությանն ու ապահովությանը համար» [2, գ. 817, թ. 20]: Ֆրանսիացի դեկավարները սակայն, չտեսնելու էին տալիս իրենց զօրականների ձախող քաղաքականության հետևանքով «ֆրանսական prestige /հեղինակությունը/ սնանկության դատապարտուած է» և թէ «դէպի ուր կը գահավիժէր երկիրը» [2, գ. 817, թ. 22]:

Հավատակորույս ժողովրդի փրկության միակ հույսը մնում էր «վստահիլ իր սեփական ուժերուն և զանոնք յարմարցնել ինքնապաշտպանության գօտեմարտի և անկախութեան հռչակման համար» [1, գ. 546, թ. 99]:

Անկախության հռչակման իրողությունները

Հավատալով ֆրանսիացիների շռայլ խոստումներին՝ Կիլիկիայում առաջինը «անկախութիւն» յայտարարուեցաւ Ամանոսի (Հասան Բեյլի) մէջ» [17, էջ 834]: Իհարկե, այդ անկախության խնդրի շուրջ ուսումնասիրողների շրջանում տարաձայնություններ կան: Փաստորեն այն գոյություն ունեցավ շուրջ չորս ամիս. «Տէօրթ Եօլի և Հասան Պէլլիի մէջ տեղացի հայերը չեթէական յարձակումներու դէմ պաշտպանուելու համար զէնք և ռազմամթերք ստացել էին ֆրանսական կառավարութենէն, ստեղծուած էին ազգային պաշտպանութեան կոմիտէ մը, որ ստանձներ էր կռիւներ դեկլարել, կռուի ասպարէզ եղող վայրերու պէտքերը հոգալ, մարտիկներու

պարենաւորումը ապահովել ևլն.»⁸: Իրականությունն այն էր, որ նրանք բոլորովին մենակ ինքնակազմակերպվել, իրենց ռազմական ուժերն էին ստեղծել («դրանց թիվը 4.000-ը չանցնիր» [2, գ. 337, թթ. 3]), իրենց տարածքը թշնամիներից պաշտպանելով և անձեռնմխելի պահելով՝ գործնականում անկախ էին և «իդ զինուորական կազմակերպութեամբ փոքրիկ հանրապետութեան մը պատկերը կը ներկայացնէր» [38]: Սկզբնական շրջանում նրանք նույնիսկ իրար վրա չհարձակվելու մասին «դաշինք կապած էին թուրք ուժերու պետերու հետ» [2, գ. 337, թթ. 4], ստեղծել էին իրավարար մարմին, որը պատժելու էր բոլոր հանցանք գործողներին, փորձում էին բարեկամական հարաբերություններ հաստատել ֆրանսիացիների հետ: Այստեղ ռազմական դիրքն էլ ավելի նպաստավոր էր: Ֆրանսացիները գրավել էին ծովեզերքը, Ալեքսանդրեթը և ավելի ուշ Օսմանիեն և այդ կողմից ապահով էին: Այսինքն, երկու կողմց լեռների բնական ամրություններով պաշտպանված Ամանոսի քաջ մարտիկ հայերը կարողանում էին զսպել ավելի մեծաթիվ թշնամիներին: Բաջությունը առանձնանում էին հատկապես նրանց հրամանատար, բնիկ դեորթօեյցի Մեսրոպը և «60-ի չափ կամաւորներով իրենց միացած Ալեոխս Չափուշ» [2, գ. 337, թթ. 5]:

Անկախության և իրական ուժի մասին է վկայում նաև այն, որ երբ թուրքերը դրժել էին դաշինքը և սպանել էին «տասնեակ մը հայեր, որմէ յետոյ մերժեր էին Իրաւարար Մարմինին դիմել», հայերն, իբրև հատուցում, սպաննել էին նույնքան թուրքերի և այդ առիթով սկսված կռիվում հաղթել էին նրանց: Այդ հաջողությունից ոգևորված՝ հայկական ուժերի հրամանատարը վերջնագիր էր ուղրկել Քեմալի զինակիցներին, որ եթե «Դաշտային Կիլիկիոյ մէջ քէմալիսթները չարիք հասցնեն քրիստոնէայ բնակչութեան, ինքն ալ յարձակողականի պիտի սկսի թուրքերուն վրայ» [2, գ. 337, թթ. 11]: Ֆրանսիական շրջանակներում նույնպես համակրանքով էին վերաբերում նրանց և «կը գնահատէին մանաւանդ այդ շրջանի հայերու չափաւորութիւնը և վերապահութիւնը» [2, գ. 337, թթ. 14]:

Ամանոսի այդ հաջողությունը մեծ ոգևորություն էր առաջացրել Կիլիկիայի հայերի շրջանում և որոշվեց Օսմանիեի վրայով հարաբերութեան գիծ ստեղծել այդ շրջանի հետ, որպեսզի Ադանայից պարենավորման և փոխադարձ օգնական ուժ հասցնելու հնարավորու-

(Կապույտ գոտի) բաժանման: Ամիսներ անց Օսմանյան քարտեզի վրա ի հայտ եկան Կանաչ (հարավ-արեւմտեան Ամատոլիա) ու «С» (Ամատոլիայի կենտրոնական մասը) գոտիները, որոնք բաժին էին ընկնելու Գերմանիային լքած ու դաշնակիցներին միացած Իտալիային: Այդ մասին նրանք հայտարարեցին 1917-ի հունվարի 10-ին, իսկ կազմաքանդման մասին՝ 1917 թ. փետրվարի 27-ին: Համաձայնագրի բովանդակությունը հասարակայնությանը հայտնի դարձավ 1917-ի նոյեմբերի վերջին, երբ խորհրդային կառավարությունը հրապարակեց դրա տեքստը և չեղյալ համարեց այն:

⁸ Չապել Եսայանի տեղեկագիրը Ազգային պատվիրակության նախագահ Պ. Նույարին՝ Կիլիկիայի հայկական դեկավար օրգանների, կուսակցությունների, հայ բնակչության վիճակի, լեզեռնականների հարցի, կամավորական շարժման, Ամանոսի ինքնապաշտպանության, հայ-ֆրանսիական և հայ-թուրքական հարաբերությունների մասին [2, գ. 337, թթ. 1-2]:

թյուն ունենան: Ընդհանուր առմամբ, Ամանոսի հաջող ինքնապաշտպանությունը բարոյական և ռազմական կարևոր նշանակություն ունեցավ Դաշտային Կիլիկիայի և ընդհանրապես կիլիկիահայության համար:

Այս ամենով հանդերձ, **Ամանոսում** չհայտարարված, սակայն փաստացի «անկախություն» գոյություն ունեցավ, որը երկար կյանք չունեցավ: Ֆրանսիական զինվորական իշխանությունների ստիպեցին ամանոսցիներին նահանջել՝ վերջ տալով նաև իրենց այդ «անկախությանը»: Այդ մասին Պ. Նուբարին հղած տեղեկագրում Մ. Տամատյանը գրում է, որ ամանոսցիները չորս ամիս պատնեշեցին և կասեցրին քննական «ջոկրներուն դէպի դաշտային Կիլիկիա արշաւանքը» [38]: Այնուհետև ընդգծում է, որ իրականությունից «Հասան Պէլիցին միս մինակ իր շրջանը պաշտպանելով, գործնականապէս անկախ էր, և փոքրիկ հանրապետութեան մը պատկերը կը ներկայացնէր» [38]:

Այնուհետև Տամատյանն ափսոսանք է հայտնում, որ հունիսի 2-ին «Բալահիէն, Բէլէրէն, Այրանէն և Պաղէէն» ֆրանսացիների նահանջի ժամանակ «Հասան Պէլիցինները երկաթուղիի գծին և հեռագրաթելերուն երկար ժամանակէ ի վեր կտրուած ըլլալուն հետեւանքով» արտաքին աշխարհի հետ կապը կտրվել էր: Ստեղծված իրադրությունից անտեղյակ լինելով, նրանք անսպասելի ֆրանսացիների «խորհուրդներուն և ՄՏԻՂՈՒՄՆԵՐՈՒՄՆ անոնց հետ միասին նահանջի աղետաբեր ճամբուն բռնել դէպի Տէօրթ – Եոլ» [17, էջ 834]: Հասան Բեյլիի այդ ցավալի լքումը, գրում է Տամատյանը, բոլոր կողմերով «կը յիշեցնէ Մարաշի, Սիսի և Այնթապի ֆրանսական անհարկի գայթակղելի նահանջները» [38]: Սրանով ֆրանսիական իշխանությունները ցանկանում էին վերջ տալ Ամանոսյան անկախության մասին գրոյցներին, որոնք «ինչպէս կ'երեւի, սկսած էին անհանգստութիւն և մոտանալով զայն պատճառով կարգ մը շրջանակներու մէջ» [38]: Հասան Բեյլին, որ երկար ժամանակ քաջաբար դիմադրել էր թուրք հրոսակներին, դարձյալ «առ նուագն, վեց ամիս դիմադրելու չափ պաշար և ռազմամթերք ուներ հետեւաբար ամենատխուր սխալ մըն էր որ տեղի ունեցաւ այդ դիրքին լքուելովը» [38]: Մի բան, որը թե' ինքնապաշտպանության գործին, թե' Կիլիկիայ դատին մեծ հարված հասցրեց:

Հուլիս 2-ին Հասան Բեյլիից մեկնող գաղթականների քարավանը՝ «ենթարկուած ըլլալով յարձակումներու, պարտադրուած տարապարհակ աշխատութիւններու և «քարեկամ» ֆրանսիացիներու կողմէ հանդիպած անարգական և արհամարհական վարմունքի» [38], մեծ դժվարությամբ կարողացավ երկու օրվա ճանապարհը հաղթահարել երեսունհինգ օրում և հասնել Դեորթ-Էոլ: Իսկ հետո, գրում է Տամատյանը, «սպրտասի և

քնակարանի ամենատարրական պէտքերէն զրկուած, յետին թշուառութեան մէջ, անոնք կը քաւեն իրենց անդարմանալի սխալը» [38]:

Այսպիսով, փաստորեն ֆրանսիացիների խաբեության արդյունքում Կիլիկիայում «Ամանոսի անկախության» առաջին փորձն ավարտվեց նրանով, որ ամանոսցիները «իբրեւ պատիւ իրենց ազատատենչութեան»՝ մատնվեցին անհուն թշվառության:

Հաջորդը «**Ճիհուն Սիհուն Միջագետքի ինքնավարությունն էր**», որը հռչակվեց 1920 թ. օգոստոսի 2-ին [35]: Ընդհանուր առմամբ ըստ Ադանայում հրատարակվող հնչակյան «Տավրոս» թերթի խմբագիր Անդրանիկ Կենճյանի «Ինքնաւար Կիլիկիոյ հռչակումը գաղափարն էր իր կուսակցութեան [12, էջ 24]: Ընդ որում հնչակյանները պնդում էին, որ հայկական բոլոր կուսակցությունների մասնակցությամբ կազմվի ղեկավար «Վերին» մարմին: Այս առնչությամբ կուսակցությունների ներկայացուցիչները 1920 թվ. հունիսի 12-ին հանդիպում են Ազգային պատվիրակության լիազոր ներկայացուցիչ Մ. Տամատյանի հետ և հանդիպումից «վեց օր հոբ կը կազմուի այդ մարմինը՝ «Գերագոյն Խորհուրդ» անունով, որ մինչեւ Յուլիս 2, վեց նիստ կ'ունենայ» [12, էջ 157]:

Հուլիսի 30-ի նիստում քննարկվում է Կիլիկյան հայկական կառավարություն ստեղծելու հարցը: Հուլիս 31-ին, ավելի վճռականորեն տրամադրված դաշնակցական և հնչակյան կուսակցությունների ներկայացուցիչների պնդմամբ, «գրեթէ համամտութիւն կը գոյանայ Օգոստոսի 2ի յետմիջօրէին, Կիլիկիոյ անկախութիւնը հռչակել Ատանայի մէջ» [17, էջ 836]: Որոշվում է նաև, որ գիշերը հարցի վերաբերյալ ևս մեկ նիստ գումարվի: Սակայն Գերագոյն խորհրդի ռամկավար ներկայացուցիչը, ցերեկվա նիստի ավարտից անմիջապես հետո, շտապում է կուսակցության ակումբ և այդ մասին տեղյակ պահում Շրջանային վարչությանը, որն անմիջապես նիստ է գումարում և հանդես գալիս հետևյալ հայտարարությամբ՝

«1. Ֆրանսացիներու գրաւման շրջանակին մէջ անկախութեան հռչակումը ճակատագրուած է անկատար գործ մը ըլլալու:

«2. Այդ արքը կրնայ դժգոհութիւններու և անհանդի թիրիմացութիւններու տեղի տալ:

«3. Այն պարագային երբ Ֆրանսացիք ընդդիմանան այդ քայլին, կասկածանքով պիտի վերաբերուին մեզի հանդէպ և առաջին ու գլխաւոր վնասուողը պիտի ըլլայ Հանրնի արշաւախումբը:

«4. Խոհեմութիւն է նախ լրացնել Հանրնի արշաւախումբին պատրաստութիւնները, յետոյ, գորացնել Եիւրէլիի մէջ գործող կռուող խումբերը: Հեռանալ Սիս ու հոն հռչակել անկախութիւնը, սպառնալով նաեւ Հաննոյ ուժերուն գործակցութիւնը» [36, էջ 87, 122-123]:

Ազատական կուսակցությունն էլ է հանգում նույնատեսակ եզրակացության, այդ մասին տեղյակ է պահում Գերագույն խորհրդին և նախատեսված զիջերվա նիստը հետաձգվում է: Սակայն, այդ ընթացքում դաշնակցականների մոտ այլ իրադարձություններ են տեղի ունենում: Երբ Գերագույն խորհրդի դաշնակցական ներկայացուցիչներն ինքնավարություն հռչակելու որոշումը տանում են Կենտրոնական կոմիտե, վերջինը, Ազգային միությունում իր ներկայացուցիչ Մինաս Վերածինին հրահանգում է անմիջապես մեկնել «Եիլթէյի, կուսակցության ռազմական խմբակին մօտ, և այնտեղէն անջատարար յայտարարել «Կիլիկիոյ ինքնավարութիւնը» [17, էջ 837]:

Այդպես էլ արվում է և օգոստոսի 2-ին հրապարակվում է Վերածինի հետևյալ կոչը Կիլիկիայի հայությանը.

«Այսօր, 1920 Օգոստոս 2 յանունԻնքնավար Հայ Ազգ. Ուժերու հռչակեցին **Ծիհուն և Միհուն Միջազեռքի ինքնավարութիւնը** մինչեւ ծով:

«Պատմական ժամեր են ասոնք... մենք՝ իբրեւ Ռուբինեաններու արժանատր սերունդ՝ պարտաւոր ենք որպէս մէկ մարդ ոտքի կանգնիլ և մեր սեփական իրաւունքները արժեցնել:

«Մեր նպատակն է այս երկիրը օժտել հայկական ինքնավար թէժիմով մը Ֆրանսայի հովանաւորութեան տակ:

«Ատենն է, որ հաւաքուիք այս շարժման շուրջ և տրամադրենք մեր բոլոր բարոյական և նիւթական կարողութիւնները:

«Եթէ այս անգամ ալ չկատարենք մեր պարտականութիւնը յաւէտ իրաւունք պիտի չունենանք բաղաքական նպատակներու մասին խօսելու Կիլիկիոյ մէջ:

«Ռուբէն յանդուգն քայլերով և սակաւաթիւ ուժերով հիմնեց պետութիւն մը, որ 300 տարի կրցաւ տեսնել:

«Մեր իրաւունքները պէտք է արժեցնենք այժմ կամ երբեք:

Ինքնավար Հայկական Կիլիկիոյ Միջազեռքի Ազգ. Ուժերու պէտ՝ Մինաս Վերածին» [12, էջեր 159-160]:

Կուսակցություններին և ազգային մարմիններին էլ ուղակում է հետևալ կոչը:

«Ընդհանուր Բանակատեղի Հայկական Ինքնավար Միջազեռքի Կիլիկիոյ

«Այսօր՝ Օգոստոս 2՝ մեր ուժերու ներկայութեան հռչակեցի Ինքնավար երկիր (Միհուն և Ծիհուն գետերուն Միջազեռքը մինչեւ ծով) ֆրանսական հովանաւորութեան տակ:

«Մեր նպատակն է Կիլիկիան օժտել Հայ Ինքնավար թէժիմով և արժեցնել մեր դարաւոր իրաւունքները:

«Ատանայի եւ դրսի հայութեան օժանդակութիւնը կ'ակնկալինք:

«Գնդապետ Պրէմոնի կ'ուղղենք սոյնիմաստ ծանուցագիր մը:

«Կիլիկեան Հայկ. Ինքնավար դրօշակն է՝ ֆրանսական եռագոյնը, որուն հիւսիսային անկիւնը հայկական եռագոյն, վրան Ռուբինեան առիւծով:

Խորին յարգանքներով՝ Մինաս Վերածին» [12, էջեր 160-161]:

Նույն օրը հայկական կուսակցությունները, ազգային մարմինները, զնդապետ Պրէմոնը և Տամատյանն ստանում են Վերածինի «անկախութեան յայտարարութիւնը»: Դրանից խիստ զայրացած Տամատյանն այցելում է դաշնակցության Կենտրոնական կոմիտե և բողոքում ինքնագլուխ այդ արարքի դէմ: Կոմիտեն «կր ժխտէ իր մասնակցութիւնը այդ արարքին, զայն վերագրելով Վերածինի անձնական նախաձեռնութեան» [17, էջ 839]: Սակայն երեք ամիս հետո, երբ Վերածինն այդ մասին ԱՄՆ-ում լույս տեսնող դաշնակցության պաշտոնաթերթ «Հայրենիքում» պատմում է այդ իրադարձությունների մասին, իրականությունը պարզվում է: Նա գրում է. «Ինքնավարութեան փորձի կառքին անխը շարժել տալու համար դաշնակցութեան Կեդր. Մարմիր ինձի պաշտօն կր յանձնէր երթալ Կիլիկիան Միջազեռքը և ինքնավարութիւն հռչակել» [36, էջ 125]:

Հայտարարության նույն օրը Գերագույն խորհրդին նիստում ռամկավարների ներկայացուցիչը բողոքում է Վերածինի ինքնագլուխ այդ քայլի դէմ և պահանջում միությունից նրա հրաժարականը: Միության անդամները դրան համաձայնում են, սակայն «անկախության» հարցի շուրջ չեն կարողանում ընդհանուր հայտարարի գալ. «Մեծամասնութեան կարծիքը այն էր, որ «եղածը եղած է» [36, էջ 125]: Իսկ Գերագույն խորհրդի անդամ Մինաս Ոսկյանը վերակազմյալ Պետրոս Ախիկյանի ընկերակցությամբ մեկնում են ռամկավար խմբերի մոտ և իրենց ուժերի հրամանատարի ստորագրությամբ հայտարարություն հրապարակում, որպեսզի վերականգնեն համերաշխությունը: Դրանում տեղեկացվում է Ֆրանսիայի հովանավորության ներքո Հայկական Միջազեռքի անկախության հռչակման մասին, նշվում դրա սահմանները, ապա շեշտվում. «Մեր գործին մէջ դարերու գույումը ու պատրանքը կանէանան ու մեծ երազը կկերտվի: Կեցցէ՛ Կիլիկեան Անկախ Միջազեռքը» [32] Այնուհետև կազմվում է հինգ հոգուց բաղկացած կառավարություն՝ «Պետրոս Ախիկեան նախարարապետ, Մինաս Ոսկեան արտգործնախարար, Պաղտատար Հայրոյանց՝ ներքին գործերի նախարար, Կարապետ Իսանիկեան Պարենաւորման նախարար, Հայկունի Անտոնեան Պատեւրագմական»: Ապա հայտարարվում է 18-35 տարեկան հայերի զորակոչ [32]:

1920 թ. օգոստոսի 4-ի Կիլիկիայի անկախության հռչակման ակտը⁹

Այս կատարված փաստերի առջև հայտնված Գերագույն խորհրդին այլ բան չէր մնում, քան իրավիճակն իր ձեռքը վերցնելը: Ստեղծված բարդ քաղաքական և այլընտրանք չունեցող այդ իրավիճակում 1920 օգոստոսի 4-ին Կիլիկիայի Միջքրիստոնեական արտակարգ խորհուրդը կամ պարզապես Գերագույն խորհուրդը մանիֆեստ (հռչակագիր) հրապարակեց¹⁰, որտեղ ասված էր. «Կիլիկիցի 270,000 քրիստոնեաներու անունով մենք այսօրուրնէ սկսեալ, հանդիսաւորապէս կը հռչակենք Կիլիկիան կիլիկեցիներուն համար ազատ երկիր մը, օժտուած տեղական քրիստոնեայ ինքնավար վարչութիւնով մը և դրուած Ֆրանսայի հոգատարութեան ներքև բոլորովին անկախ թրքական գերիշխանութենէն: Իշխանութիւն մը որ կեղեքում և թշուառութիւն միայն բերած է հոն ուր գացած է» [17, էջ 844]: Այնուհետև պարզաբանվում էր, որ Կիլիկիայի անջատումը Օսմանյան նախկին տարածքներից նույնքան կատարյալ և վերջնական էր, ինչպես դա եղել էր Հայաստանի, Սիրիայի, Պաղեստինի, Միջագետքի և մյուսների դեպքում: Կիլիկիա-հայերը հանուն ազատության պատրաստ էին ցանկացած զոհողության և պարտադիր պայման էին համարում ֆրանսիական հովանավորությունը:

Հաջորդ օրը Խորհուրդը մտնում է Սերաս (իշխանության կենտրոնատեղին) և պարզում հայկական եռագույնը: Միաժամանակ անկախության հռչակման մասին պաշտոնական զեկուցագիր է հանձնվում ֆրանսիական զինվորական իշխանության ներկայացուցիչ Պրեմոնին: Ականատեսները գրում են, որ ամբողջ քաղաքը զարդարված էր ֆրանսիական և հայկական դրոշներով, իսկ քրիստոնյաները խանդավառված էին և անօրինակ ցնծություն էին ապրում: Այնուհետև հրապարկվում է հայ ժողովրդին ուղղված պաշտոնական մի հայտարարություն, որում ասված էր, քանի որ դաշնակից պետություններին ուղղված բողոքագրերը որևէ «նպատաւոր արդյունքի յանձնած չէին», այդ պատճառով որոշվեց իսկույն գործողության մեջ դնել անկախության հռչակագիրը, որը «կոչուած էր նոր թուական մը բանալ Կիլիկիոյ ժամանակակից տարեգրութեանց մէջ»: Ապա ներկայացվում էին պատմական, քաղաքական, ժողովրդագրական, տնտեսական, հոգևոր ու

մշակութային այն հանգամանքներն ու պայմանները, որոնք ստեղծված էին Կիլիկիան անկախ պետական միավոր հայտարարելու համար:

Պատերազմից հետո արմատական փոփոխություններ էին տեղի ունեցել: Պատմության թատերաբեմից ընդմիշտ հեռացել էին Օսմանյան, Ավստրոհունգարիան, Գերմանիա և Ռուսաստան կայսրությունները: Աշխարհաքաղաքական տեղաշարժերը եվրոպական դիվանագիտության մտածելակերպի մեջ հայերի համար աննպաստ սրբագրումներ էին արել: Նախկին դաշնակից եվրոպական մեծ տերությունների միջև աշխարհին իրենց շահերին համապատասխան վերաբաժանելու խնդրի շուրջ հակասությունները սրվել էին: Նրանցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր ավելի մեծ շահույթներ ունենալ պատերազմից հետո: Հատկապես Ռուսաստանում տեղի ունեցած հեղափոխությունները ստիպեցին, որ վերջիններս անթաքույց դեպի հարավ՝ տաք ջրեր ձգտող Ռուսաստանի դեմ որպես պատվար ամեն գնով պահպանեն «հանրապետական» Թուրքիան՝ անկախ նրանից թե ինչ վարչակարգ կգործի այնտեղ:

Դրանց արդյունքում անկախ Կիլիկիայի ծրագիրը հօդս էր ցնդել: Հատկապես ֆրանսական դիվանագիտությունը դեմքով կտրուկ շրջվել էր դեպի քեմալական Թուրքիա, որն էլ Կիլիկիայի ազատագրության երազի մայրամուտի հիմնական պատճառը եղավ: Կիլիկիայում նախ՝ «շատերը վտարուեցան իբրև խռովարարներ, ինքնապաշտպանության խումբերը զինաթափուեցան» [2, գ. 828, թթ. 7-8], լեզեռնը զորացրվեց, ապա քեմալականները շրջափակեցին սկզբում դաշտային, այնուհետև լեռնային Կիլիկիան: 1920-ի սկզբին հերոսական մարտերից հետո ընկավ Մարաշը, ապա՝ Հանքը, պաշարվեցին Այնթապը, Տեօրթ Եռը և մյուս հայաշատ բնակավայրերը: 1921-ին վերջին ֆրանսիական վաշտը թողնում է Ադանան: 1922 հունվարի 4-ին Կիլիկիան արդեն ամբողջովին հայաթափված էր և ասպետական Ֆրանսիայի անտարբեր մեղսակցությամբ հետզհետե ավելի էր մռայլվում ու անհետանում Կիլիկիայի անկախության երազը: Հիասթափված մեծ տերությունների և հատկապես անգլո-ֆրանսիական հակասությունների սրման հետևանքով դեպի Թուրքիա հակված ֆրանսիական իշխանությունների երկդիմի պահվածքից՝ Մ. Տամատյանը նույնպես շուտով հեռանում է Կիլիկիայից:

Եզրակացություններ

1. Հայկական հարցի բաղկացուցիչ մաս Հայաստանի կիլիկիայի խնդիրն ինքնավարության, ապա անկախության պահանջի ձևով կրկին ասպարեզ իջավ Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին: Հավատարիվ Մեծ տերություն-

⁹ Ընդհանրապես օգոստոսի 4-ի Անկախության հռչակագրի և Մ. Տամատյանի վարչապետությամբ կազմված կառավարության մասին շատ է գրվել, ուստի ավելորդ կրկնություններից խուսափելու համար, այն մանրամասն չենք ներկայացնում:

¹⁰ Կիլիկիայում բոլոր քրիստոնյա համայնքների և հայկական կուսակցությունների կողմից Միհրան Տամատյանի գլխավորությամբ ստեղծված այս կառույցը կազմակերպում ու փաստացի ղեկավարում էր տեղի բնակչությանը:

ների և հատկապես Կիլիկիան զինագրավված ֆրանսիական իշխանությունների շռայլ խոստումներին՝ ցեղասպանության և բռնագաղթի գեհեներից հրաշքով փրկված կիլիկիահայերի մնացորդները 1919 թ. սկսեցին վերադառնալ և վերականգնել հայրենի օջախները:

2. Կիլիկյան դատի լավագույն ընտրանքը Ֆրանսիայի հովանավորության ներքո անկախության հռչակումն էր: Անկախությունն **առաջինը** փաստացի շուրջ չորս ամիս (1920 թ. Փետրվար-հունիս) գոյություն ունեցավ **Ամանոսում**:

3. **Երկրորդը** 1920 թ. օգոստոսի 2-ին հռչակված «**Ճիհուն Սիհուն Միջագետքի ինքնավարությունն էր**»:

4. **Երրորդը՝** Մ. Տամատյանի ծրագրով և ղեկավարությամբ Կիլիկիայի Միջբրիտանական արտակարգ խորհրդի կողմից Անկախության հռչակման ակտով հայտարարված ինքնավարությունն էր ֆրանսիայի հովանավորության ներքո:

5. Անկախության հռչակման այդ իրողությունները և, հատկապես երրորդը, թեև երկար կյանք չունեցան և վերացվեցին թուրքամետ ուղեգիծ որդեգրած ասպետական Ֆրանսիայի կողմից, սակայն ամբողջ **Ժողովրդի միասնական կամարտահայտության արդյունք էին**:

6. Յավոք, սեփական ուժերին ապավինելու առումով Կիլիկիայի կորուստը դաս չեղավ հայ ժողովրդի համար և երբ սկսվեցին Արցախյան վերջին պատերազմները, Կիլիկիայի դառը դասը կարծես մոռացված էր: Հայրենին պաշտպանելու համար ոտքի ելած զինվորը թեև փայլուն մարտեր մղեց, սակայն պարտվեց և հայապատկան հողեր գիջեցին: Հուսանք, որ գալիք շրջադարձերում մեր նախորդ կորուստների փորձը դպրոց և գրավական կղաճնա ապագա հաղթանակների համար:

Օգտագործված գրականության ցանկ

Արխիվ

1. Հայաստան Ազգային արխիվ (ՀԱԱ), Հայաստանի առաջին հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության ֆ. 200, ց. 1:
2. ՀԱԱ, Հայ Ազգային Պատվիրակության ֆ. 430, ց. 1:

Տպագիր սկզբնաղբյուրներ

3. Ազգային Պատվիրակության գործունեությունը 1915-1916 (վաերագրեր), ներածական եւ ծանոթ.՝ Վ. Ղազարեան, Պէյրուք, հրատարակություն Հ.Բ.Ը. Միության Վահրամ Ապտալեան մշակությային հիմնադրամի, 2017:
4. **Ավագյան Գ.**, Կիլիկիան 1918-1922 թթ. Փաստաթղթերի ժողովածու (անտիպ նյութերն օգտագործման համար տրամադրել է հեղինակը՝ պ.գ.թ. Գոհար Ավագյանը):

5. «Դրօշակի նամակը Մ. Տամատեանին», Ռոստոմ Նամականի, մահուան վաթսուամեակին առթիւ, խմբ.՝ Հր. Տասնապետեան, Պէյրուք, հրատ. Հ.Յ.Ղազնակցութեան, Համագգայինի Վահե Մեթեան տպարան, 1979, էջ 153-54:
6. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), խմբ.՝ Ջոն Կիրակոսյան: - Ե., «Հայաստան» հրատարակչություն, 1972:
7. Նիւթեր Հ. Յ. Ղազնակցութեան պատմութեան համար, Հտր. 13, Պէյրուք, Համագգայինի Վահե Մեթեան տպարան, 2020,

Գրականություն

8. **Ահարոնեան Ա.**, Սարդարապատից մինչեւ Մելր եւ Լոզան, Կլենտէյլ, առանց հրատարակչութեան, 1993:
9. **Գասպարյան Ռ.**, Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում: - Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Գիտություն հրատարակչություն, 2005, 246 էջ:
10. **Թորոսյան Շ.**, Կիլիկիայի հայերի ազգային-ազատագրական շարժումները 1919-1920 թթ.: - Ե., ԵՊՀ հրատարակչություն, 1987.
11. **Իզմիրեան Կ.**, Հայ Ժողովուրդի քաղաքական ճակատագիրը անցեալին եւ ներկայիս (քննական տեսութիւն): - Պէյրուք, 1964:
12. **Կենճեան Ա.**, Սօցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութիւնը եւ Կիլիկեան ինքնավարութեան աքթը: (Կիլիկեան յուշեր՝ պատմ. համար) 1919-1921/, «Արարատ»: - Պէյրուք, 1958, 328 էջ:
13. Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.): - Երևան, Չանգակ-97 հրատարակչություն, 2010, 797 էջ:
14. **Ղազարեան Վ.**, «Իբրեւ ներածութիւն Կիլիկեան երագին նաւորդը»՝ Մ. Տամատեան, Իմ Յուշերէս, Պէյրուք, հրատարակիչ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան Պէյրուքի Միհրան Տամատեան ակումբ: - Պէյրուք, 1985:
15. **Մանջյան Հ.**, Հանրի հերոսական ինքնապաշտպանությունը 1920 թվականին: - Երևան, «Նարեկացի» հրատարակչություն, 1991, 95 էջ:
16. **Միքաէլյան Գ.**, Կիլիկիայի հայկական պետության պատմություն: - Ե., ԵՊՀ հրատարակչություն, 2017:
17. **Յեափունճեան Ա.**, Հայ Ժողովուրդին անկախութեան պայքարը Կիլիկիոյ մէջ 1919-1921 թթ., մաս Ա.: - Գահիրէ, հրատարակչութիւնը նշված չի, 1977, 1086:
18. **Պէլլերեան Ա.**, Մեծ տէրութիւնները, Օսմանեան Կայսրութիւնը եւ հայերը ֆրանսիական արխիւներում, ֆրանսերէնից թարգմանեց՝ Վարուժան Պողոսյանը: - Ե., 2005, հ. 1:
19. **Սահակյան Ռ. Գ.**, Թուրքֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1921 թթ.: - Ե., «Հայաստան» հրատարակչություն, 1970:
20. **Սարգսյան Ս.**, Արևելահայ ռամկավար մամուլը 1918-1920 թթ.: - Ե., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2019:
21. **Սարգսյան Ս.**, Միհրան Տամատեանի հրապարակախոսությունը: - Ե., «Տիր» հրատարակչություն, 2020:

